

Κωνσταντίνος Αγόρας

Εκκλησία, Μυστήριο, Πολιτισμός

Παρουσίαση

Εκδόσεις Αρμός, 16 Μαρτίου 2019

Εκκλησία, Μυστήριο, Πολιτισμός

Παρουσίαση

Εκδόσεις Αρμός, 16 Μαρτίου 2019

Πριν πω μερικά πράγματα για τα δυο βιβλία που παρουσιάζονται σήμερα θα ήθελα να εστιάσω την προσοχή σας σε κάτι που χαρακτηρίζει τα έργα μου. Ανήκουν όλα στο κόσμο του «θεολογικού κριτικισμού».

Ο «κριτικισμός» δεν είναι θέμα «δόγματος» αλλά θέμα «διαφορετικής συλλογιστικής» και είναι βασικό να το κατανοήσουμε αυτό¹. Η «κριτική σκέψη», είναι γέννημα θρέμμα της Νεωτερικότητας και κατά τη γνώμη μου το κυριότερο από τα θετικά χαρακτηριστικά της. Γιατί η Νεωτερικότητα έχει και θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά όπως κάθε πολιτισμός. Οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης και γενικά ο Ορθόδοξος κόσμος όπως η Ελλάδα, επειδή δεν συνάντησε πραγματικά ποτέ σε βάθος την Νεωτερικότητα και τις απαιτήσεις του «κριτικισμού», χαρακτηρίζεται μάλλον από το αντίθετό του, από τον «δογματισμό» και την «παραδοσιарχία». Για τους παραπάνω λόγους δεν έχουμε τον «κριτικισμό» στην κουλτούρα μας, ειδικά στη θεολογία. Αντίθετα αισθανόμαστε μάλλον σαν φύλακες των Θερμοπυλών, στην Ελλάδα μάλιστα².

Στα βιβλία και στις μελέτες μου όπως και στη διδασκαλία μου προσπαθώ να υλοποιήσω μια συνάντηση της *παραδοσιακής*³ Ορθοδοξίας (αλλά και της χριστιανικής θεολογίας ευρύτερα) με τον *κριτικισμό* της Νεωτερικότητας, σε

¹ Όταν τον 13 αι η θεολογία στη Δύση πέρασε από την προγενέστερη «*παραδοσιακή*» φάση στη «*επιστημονική*» της φάση (με τον σχολαστικισμό), τότε είχαμε τρόπον τινά έναν πρόδρομο, μια πρώτη μορφή «κριτικής θεολογίας»! Αυτό είναι πολύ σημαντικό. Διότι ο **κριτικισμός** προετοιμάστηκε από τον 13ο αι με την «επιστημονική θεολογία» των Σχολαστικών (που την κράζουν οι άσχετοι στην Ελλάδα). Η βασική διαφορά Ανατολής – Δύσης, κατά την άποψή μου, από τον 13^ο αι κ.ε., είναι «παραδοσιарχία VS κριτικισμός». Η τελευταία δεν αποκλείεται να οικοδομήθηκε *εν μέρει* πάνω σε μια προγενέστερη διαφορά «*θεωρία VS λόγος*» (από τον 9^ο αι.). Έτσι καταλαβαίνει κανείς καλύτερα όχι μόνο τους διαφορετικούς δρόμους των θεολογιών και των πολιτισμών Ανατολής και Δύσης αλλά και τις σημερινές καταστάσεις που αντιμετωπίζουμε στην Ανατολή καθώς και την αδυναμία μας να κατανοήσουμε τους δρόμους της Δύσης. Η γνώση της ιστορίας εν πολλοίς ελευθερώνει.

² Η «**κριτική των ειδώλων**» και της «οντοθεολογίας» (δηλ. της κλασικής μεταφυσικής) στη θεολογία είναι μάλλον άγνωστη στην Ελλάδα λόγω ισχυρών δεσμών με την ελληνική μεταφυσική. Στην Ελλάδα είμαστε μάλλον «*ειδωλοπλάστες*» παρά «*ειδωλοκλάστες*», ακόμα και στον χριστιανο-θεολογικό χώρο (για να μην πούμε κυρίως εκεί)! Όπως λέει και μια φίλη μου «τα είδωλα είναι πιο βολικά ... είναι σαν τον πολιτικό λαϊκισμό, τσιμπάει ο λαός». Η προβληματική αυτής της κριτικής των ειδώλων είναι κυρίαρχη σε αυτό το βιβλίο καθώς και σε όλα μου τα έργα.

³ «Παραδοσιακή» (βλ. παράδοσις) δεν σημαίνει απαραίτητα «παραδοσιарχική» (traditionalism).

επίπεδο μεθόδου στη θεολογία και στην ανάγνωση της «παράδοσης». Διότι, διαφορετικά, συνάντηση πραγματική Ορθοδοξίας και Νεωτερικότητας δεν μπορεί να υπάρξει, είναι αυταπάτη και επίχρισμα.

Έγραφα στην Ομάδα του ΦΜ προ ημερών, επιγραμματικά (και ελπίζω να έγινε αντιληπτό), ότι ο στόχος της θεολογίας είναι πρώτα «κριτικός» (αυτοκριτικός) και μόνον μετά «απολογητικός» (με την ευγενή σημασία του όρου ενν., apologetics). Επίσης ότι ο δρόμος της θεολογίας (σε Δύση και Ανατολή) είναι μια συνεχής πορεία διαλεκτικής «αποδόμησης» και «αναδόμησης» στην Ιστορία που αλλάζει συνεχώς. Αυτά τα στοιχεία για τη γενική προοπτική μου πρέπει να τα έχει υπόψη του ο αναγνώστης για να καταλαβαίνει γιατί γράφω όπως γράφω και γιατί θέτω τα ερωτήματα που θέτω με τον τρόπο που τα θέτω. Είναι θέμα «διαφορετικής συλλογιστικής» και όχι «διαφορετικού δόγματος».

I. Ας ξεκινήσω ευθύς αμέσως με το βιβλίο «ο Χριστός και η πολύμορφη εικόνα του» αναφερόμενος στην αρχιτεκτονική και την πρωτοτυπία του, στους κύριους άξονες και τη θεματική του.

I.1. Η αρχιτεκτονική καταρχάς του βιβλίου μοιάζει με αυτό που λέμε στη μουσική «θέμα και παραλλαγές». Το «θέμα» εκφράζεται στο πρώτο κεφάλαιο και οι «παραλλαγές» Παράλληλα, αν το κεφ. 1 του βιβλίου (για την Αλήθεια και την Εικόνα) είναι το πλαίσιο και το επιστημολογικό του θεμέλιο, το κεφ. 3 (για τον Χριστό και την Εκκλησία) είναι ο άξονάς του.

I.2. Πρέπει να πούμε ξεκάθαρα ότι η εκκλησιολογία που προτείνεται είναι μια παράδοση εκκλησιολογία, ασυμμετρική⁴. Δηλ. η Εκκλησία, θεωρείται από δυο διαφορετικές οπτικές γωνίες και εμφανίζεται ταυτόχρονα μινιμαλιστικά και μαξιμαλιστικά. Όχι μόνο το ένα ούτε μόνο το άλλο, και εδώ είναι το μυστικό.

Η Εκκλησία, από τη μια πλευρά **ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ** ο Χριστός αλλά είναι η Νύμφη Του, η Εικόνα Του (εδώ έχουμε την Εκκλησία σε **διάκριση** προς τον Χριστό = εκκλησιολογικός μινιμαλισμός). Από την άλλη όμως πλευρά η Εκκλησία **ΕΙΝΑΙ** ο Χριστός, το μυστήριό Του – Sacrament, το Σώμα Του (εδώ έχουμε την Εκκλησία σε **ταύτιση** με τον Χριστό = εκκλησιολογικός μαξιμαλισμός)⁵.

⁴ Αναμφίβολα αυτή η «ασυμμετρική εκκλησιολογία» του «ο Χριστός και η πολύμορφη εικόνα του» αντιστοιχεί στην επίσης «ασυμμετρική ανθρωπολογία» του βιβλίου «ο διανοιγμένος άνθρωπος». Υπό την έννοια αυτή εκκλησιολογία και ανθρωπολογία, ασυμμετρικές και οι δυο, κρέμονται σαν ζευγάρι από –και θεμελιώνονται αμφότερες σε– μια «ασυμμετρική χριστολογία» με την μελέτη και τη συγγραφή της οποίας ασχολούμαι εδώ και χρόνια. Ας σημειωθεί ότι Χριστός, άνθρωπος και Εκκλησία σχηματίζουν μεθοδολογικά και ερμηνευτικά ένα τρίγωνο, με τον Χριστό στην κορυφή, τον άνθρωπο δε και την Εκκλησία στη βάση του τριγώνου.

⁵ Το παράδοξο είναι ότι οι μεταξύ τους αντίθετες αυτές προτάσεις, που αναφέρονται στη σχέση της Εκκλησίας προς τον Χριστό (ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ και ΕΙΝΑΙ), ισχύουν ταυτόχρονα και οι δύο. Όχι δημιουργώντας μια «αποφατική αντινομία» μεταξύ τους, όπως θα έλεγε ο Βλ. Λόσσκυ. Δημιουργώντας μια «ασύμμετρη διαλεκτική», μεταξύ Ιστορίας και Εσχάτου, μεταξύ Εικόνας και Μυστηρίου (Sacrament). Διότι η καθεμία από τις προτάσεις ισχύει στο επίπεδό της, και

Η ασυμμετρία αυτή, που σημαίνει **παραδοξότητα**, είναι χαραγμένη στην καρδιά του μυστηρίου (mystery) της Εκκλησίας καθόσον η τελευταία «βρίσκεται», «ζει» και «είναι» η ίδια, η διαλεκτική των προοπτικών Ιστορίας και Εσχάτου. Αυτή η ασυμμετρία, πρακτικά μας βοηθάει να αποφύγουμε τόσο την «**ειδωλοποίηση**» της Εκκλησίας (τη σύγχυσή της με τον Χριστό, θα επανέλθω) όσο αντίστροφα και την «**εκκοσμίκευσή**» της (την διάζευξη, την αυτονόμησή της από Αυτόν). «Ειδωλοποίηση» και «εκκοσμίκευση» θεωρούνται εδώ ως τα δυο άκρα αντίθετα του εκκλησιολογικού φάσματος. Η «**ειδωλοποίηση**» της Εκκλησίας ταυτίζει συγγυτικά την Ιστορία με το Έσχατο ενώ, αντίστροφα, η «**εκκοσμίκευσή**» της χωρίζει διαιρητικά την Ιστορία από το Έσχατο. Και στις δυο περιπτώσεις το «μυστήριο» που λέμε «Εκκλησία», ως παράδοση πραγματικότητα, αναιρείται.

1.3 Στο σημείο αυτό επιτρέψτε μου να αναφερθώ, έστω και περιληπτικά, σε εκκλησιολογικές παρανοήσεις ως προς τη σχέση Χριστού και Εκκλησίας (ή Εσχάτου και Ιστορίας)⁶: διότι αυτό είναι ένα από τα βασικά θέματα με τα οποία το βιβλίο αναμετρείται, και ειδικά με την «**ειδωλοποίηση**» της Εκκλησίας στην οποία μόλις αναφέρθηκα όσο κι αν η λέξη είναι βαρύγδουπη.

Η Εκκλησία ως Εκκλησία «μετέχει» στο μυστήριο (mystery) του Χριστού, «**ΔΕΝ είναι**» από μόνη της, καθ'εαυτήν, το μυστήριο του Χριστού. Μετέχει στην ανθρωπότητά Του (που είναι αδιαίρετη και ασύγχυτη ως προς τη θεότητά Του) αλλά **ΔΕΝ είναι** η ανθρωπότητά Του. Δεν μπορούμε, φίλοι μου, να μιλάμε επουδενί, απλά και μόνο, για «ταύτιση» Χριστού και Εκκλησίας, διότι κάτι τέτοιο θα συνεπήγετο σύγχυση μεταξύ των δυο και την ειδωλοποίηση της Εκκλησίας⁶.

Η Εκκλησία **ΔΕΝ είναι** το ορατό μέρος μιας αόρατης πραγματικότητας, ούτε είναι μια ορατή πραγματικότητα που υποκαθιστά στην Ιστορία –για να μην πω αντικαθιστά στην Ιστορία– τον αόρατο Χριστό της Βασιλείας. Αυτό θα σήμαινε ότι η Εκκλησία είναι «αντίτυπο» του Χριστού, κάτι σαν το φωτοαντίγραφο ενός πρωτοτύπου, και αυτό θα πρέπει να το προσέξουμε πολύ. Η Εκκλησία είναι έτερη ως προς

το επίπεδο της μιας είναι διαφορετικό από αυτό της άλλης. Όπως είπαμε, από μεν την οπτική γωνία της Ιστορίας (=ενδοκτισιακή οπτική γωνία) η Εκκλησία εμφανίζεται μινιμαλιστικά ως «Εικόνα» (και Νύμφη) του Χριστού, αλλά από την οπτική γωνία του Εσχάτου (=εξωκτισιακή οπτική γωνία) η Εκκλησία εμφανίζεται μαξιμαλιστικά ως «Μυστήριο» (και Σώμα) του Χριστού. Τα επίπεδα αυτά της ασυμμετρίας διαπλέκονται διαλεκτικά, ασύγχυτα και αδιαίρετα μεταξύ τους, όχι συνθετικά και ολιστικά. Η ετερότητά τους διασώζεται (ή οφείλει να διασώζεται) μέσα από αυτή την ασύμμετρη διαλεκτική τους, και η έντασή τους δεν αίρεται.

⁶ Πράγμα που θα προϋπέθετε έναν υπερεσχατολογισμό στην Εκκλησία (κάτι που συμβαίνει πολλές φορές στην Ορθοδοξία). Η όποια «**ταύτιση**» Χριστού και Εκκλησίας οφείλει να συνοδεύεται πάντα από την μεταξύ τους «**διάκριση**», και τούμπαλιν, αν θέλουμε να είμαστε συνεπείς στο χαλκηδόνιο δόγμα του «αδιαιρέτως» και «ασυγχύτως». Όπως η «ταύτιση» και η «διάκριση» **Θεού και Ανθρώπου** σε αμοιβαία ετερότητα λαμβάνει χώρα αγιοπνευματικά και διαλεκτικά στον Χριστό, έτσι και η «ταύτιση» και η «διάκριση» **Χριστού και Εκκλησίας**, Εσχάτου και Ιστορίας, σε αμοιβαία ετερότητα λαμβάνει χώρα αγιοπνευματικά και διαλεκτικά στην Ευχαριστία. Ποιος όμως από εμάς ζει και αντιλαμβάνεται έτσι την Ευχαριστία;

τον Χριστό και το λέω με έμφαση. Είναι η μυστηριακή «Εικόνα», όχι το ορατό «αντίτυπο» του Χριστού (είδωλο). Είναι μια άλλη πραγματικότητα (ο Λαός του Θεού) έναντι του Χριστού, που μετέχει στον Χριστό, στην αγία ανθρωπότητά Του. Και μετέχει στο μέτρο και το βαθμό που κινείται προς Αυτόν και όχι προς τον εαυτό της, αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όπως η Εικόνα προς το Αρχέτυπό της. Το ξαναλέω πάλι: η Εκκλησία **ΔΕΝ είναι** ας πούμε η ορατή μύτη ενός αθέατου στο μεγάλο μέρος του παγόβουνου, ούτε το «ορατό αντίτυπο» ενός αόρατου Χριστού, πλατωνικώ τω τρόπω. Είναι η «μυστηριακή Εικόνα» Του⁷.

Η «Εκκλησία» από μόνη της και καθ'εαυτήν **ΔΕΝ είναι** ο «Χριστός» (ως «αντίτυπό» Του, ως «είδωλό» Του) αλλά είναι η Εκκλησία Του (ως «Εικόνα» Του που αναφέρεται σε Αυτόν)⁸ και του «ανήκει». Για να χρησιμοποιήσω μια μεταφορά που αξίζει, αξίζει, εγώ και το σπίτι μου δεν είμαστε το ίδιο πράγμα. Το σπίτι ως σπίτι δεν είναι ο εαυτός μου αλλά είναι το σπίτι Μου⁹.

Πρόσφατα διερωτήθηκε στο ΦΜ η Ελένη Λιντζαροπούλου: «μα ποιος συνειδητοποιεί ότι η Εκκλησία δεν ταυτίζεται με τον Χριστό, [αλλά] ότι είναι η Εκκλησία Του; Ότι **ΔΕΝ είναι** για τον εαυτό της; Προϋπόθεση της μετάνοιας και της μεταστροφής είναι η συνείδηση της αμαρτίας Η Εκκλησία αυτοαναφέρεται. Πώς να μεταστραφεί μέσα στην τόση βεβαιότητά της;» Αυτές οι επιγραμματικές φράσεις είναι ένα εύγλωττο δείγμα του προβλήματος και της ανάγκης μιας **ασυμμετρικής και δι-**

⁷ Θεολογικά μιλώντας άλλο πράγμα είναι το ορατό «αντίτυπο», άλλο πράγμα η μυστηριακή «Εικόνα». Πρέπει να συνηθίσουμε να διακρίνουμε μεταξύ πλατωνικού ειδώλου, δηλ. ορατού αντιτύπου του αοράτου, και μυστηριακής Εικόνας. Η τελευταία δεν σημαίνει απλά την ορατότητα μιας μικτής πραγματικότητας (εν μέρει αόρατης και εν μέρει ορατής), αλλά σημαίνει την μιμητική και ενεργητική, ή μάλλον συν-ενεργητική μετοχή την Ιστορία, σε μια άλλη πραγματικότητα, την εσχατολογική. Και η διαφορά αυτή είναι καίριας σημασίας για την θεολογία, την ανατολική μάλιστα, που χρησιμοποιεί πολύ την εικονολογία (βλ. λ.χ. στην μυστηριολογία, και ειδικά στην ευχαριστιολογία) και δεν της είναι ούτε εύκολο ούτε αυτόνοτο να αποδεσμευτεί από την πλατωνική νοοτροπία της (forma mentis). «Είδωλο» (πλατωνικό) και «εικόνα» (μυστηριακή) είναι, θεολογικά μιλώντας, αντίστροφα το ένα του άλλου. «Εικόνα» είναι αντιστροφή του «είδωλου» και «είδωλο» είναι αντιστροφή της «Εικόνας». Τόσο «είδωλο» όσο και «Εικόνα» αναφέρονται σε *τρόπους υπάρξεως* των πραγματικοτήτων. Πρόκειται συνεπώς για δυο, αντίστροφους, τρόπους υπάρξεως, όχι σε πραγματικότητες αυτές καθαυτές (φύσεις). Δεν διαφοροποιούνται ως προς τη «φύση» τους αλλά ως προς «τρόπο της υπάρξεώς» τους και της «νοηματοδότησής» τους. Υπό την έννοια αυτή η «εικονολογία» είναι αντιστροφή της «φυσιολογίας» και η «φυσιολογία» είναι αντιστροφή της «εικονολογίας». Αυτό που αντιστρέφεται είναι η *αναφορικότητα* των όντων και ο τρόπος της. Θεολογικά μιλώντας, «εικόνα» και «είδωλο» υποδηλώνουν συνεπώς όχι οντικές (φυσικές) αλλά οντολογικές (τροπικές) καταστάσεις.

⁸ Έχει κεφαλαιώδη σημασία για την κατανόηση του βιβλίου αυτού να κατανοήσουμε την ουσιαστική διαφορά μεταξύ πλατωνικού «αντιγράφου» (είδωλου, ανταύγειας της πραγματικότητας) και μυστηριακής «Εικόνας» (μετοχής στην πραγματικότητα).

⁹ Ο «Χριστός» και η «Εκκλησία Του» μόνο στα Έσχατα θα ταυτιστούν, και μάλιστα απόλυτα (αλλά όχι συγχυτικά), όχι όμως μέσα στην Ιστορία. Ακόμα και στην Ευχαριστία –που είναι η δίοδος των εσχάτων στην ιστορία και της ιστορίας στα έσχατα– και εκεί έχουμε *μετοχή*, όχι απλή ταύτιση (ο Περγάμου λέει ότι έχουμε διαλεκτική Χριστού-Εκκλησίας) και μάλιστα προληπτικά, εν εσώπτρω και μυστηρίω, καθώς πιστεύουμε και θέλουμε να ελπίζουμε.

αλεκτικής εκκλησιολογίας (λόγω της μινιμαλιστικής πλευράς της) την οποία πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά· ειδικά παρ' ημίν όπου η Εκκλησία και η θεολογία, κάθε άλλο παρά «ασυμμετρική» και «παράδοξη» είναι. Αντίθετα –θα το πω απερίφραστα– είναι, καλή τη πίστει ασφαλώς, *μονόπλευρα μαξιμαλιστική και τριομφαλιστική* στην ουσία (μη-ασυμμετρική) με επίφαση ταπεινοφροσύνης. Αλλά επίφαση έναντι της εσχατολογικής Αλήθειας που είναι ο Χριστός, δεν χωράει. Και ο κόσμος, εκτός από τους θαμώνες της Εκκλησίας, το αισθάνεται αυτό.

Ι.4. Κάτι άλλο τώρα, χωρίς μισές κουβέντες. Όλοι θα καταλάβετε από τα όσα ελέχθησαν ότι το βιβλίο είναι βαθιά ανατρεπτικό, και σε ασυνέχεια με τις τρέχουσες εκκλησιολογικές συγγραφές, ελληνικές αλλά εν πολλοίς και ξένες, μη γελιόμαστε. Όχι μόνο διότι λέει ουσιαστικά για την Εκκλησία «*κάτω το είδωλο, πάνω η εικόνα*». Όχι μόνο διότι σε αυτό υποστηρίζεται μια α ή β καινούργια θεολογική θέση, σαν αυτή που διατύπωσα παραπάνω, της **ασυμμετρικής και διαλεκτικής εκκλησιολογίας**. Αλλά διότι υποστηρίζεται βαθύτερα η ίδια η ανάγκη της μεθοδολογικής αντιστροφής του βλέμματος με το οποίο κοιτάζουμε το αντικείμενο (την Εκκλησία στη σχέση της με τον Χριστό) και διατυπώνουμε κάθε θέση μας στην σχέση της με τον Χριστό την αγιοπνευματική που βασίζεται σε μια συγκεκριμένη **πνευματολογία**. Έτσι, όχι μόνο η **εκκλησιολογία** αλλά, βαθύτερα, η **μυστηριολογία** και η **πνευματολογία** του βιβλίου είναι διαφορετικές από αυτές που έχουμε συνηθίσει· τόσο παρ' ημίν όσο εν πολλοίς και στο εξωτερικό, το επαναλαμβάνω με πλήρη επίγνωση και γνώση της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Ι.5. Αν ο άξονας του βιβλίου είναι η «μεθοδολογία» του (που εκφράζεται στο «θέμα» - 1^ο κεφ.), τα πεδία εφαρμογής της είναι ασφαλώς η «εκκλησιολογία» και η «μυστηριολογία» αλλά και η «εικονολογία» και η «πνευματολογία» που εκφράζονται στα επόμενα κεφάλαια («παραλλαγές»). Το κυρίαρχο θέμα εδώ είναι η «**εικονολογία**» σε **συνδυασμό με την «μυστηριολογία»**. Σημειώστε ότι με τη «**μυστηριολογική εικόνα**» αποφεύγονται για την Εκκλησία τόσο το «**μεταφυσικό είδωλο**», η «ειδωλοποίηση», στη μια άκρη, όσο αντίστροφα και το «**ψιλό σύμβολο**», στην άλλη άκρη. Η «Εικόνα», θεωρείται στο βιβλίο όχι ως λειτουργικό σκεύος ή ως αισθητική πραγματικότητα, αλλά ως **οντολογική κατηγορία μιμητικής μετοχής στο αρχέτυπο**.

Η εικονολογία του βιβλίου δεν είναι πλατωνικού τύπου (Ιδέα) αλλά μυστηριολογικού τύπου (Sacramental Iconology). Αυτή η «μυστηριολογική εικονολογία» (οντολογικής φύσεως) ορίζεται σε αντιδιαστολή προς την **ιδεαλιστική εικονολογία** (αισθητικής φύσεως) των διαφόρων πλατωνισμών που έχουν διαπεράσει κυρίως την ανατολική θεολογία. Αν αυτό το πλαίσιο της «μυστηριολογικής εικονολογίας» δεν το συνειδητοποιήσει ο αναγνώστης, ήδη από το πρώτο κεφάλαιο όπου εκτίθεται αρχικά, έχει χάσει πιστεύω την ουσία του βιβλίου και τη ραχοκοκαλιά του· και τούτο διότι μπορεί μεν να συμφωνήσει ή να διαφωνήσει με την α ή β

διατυπωμένη θεολογική θέση στις σελίδες του¹⁰ αλλά δεν θα έχει αντιληφθεί τον βαθύτερο θεολογικό λόγο και νόημα αυτών των θέσεων. Όπως είχε πει επιγραμματικά το 1982 ο κατεξοχήν δάσκαλός μου, ο μητροπολίτης Περγάμου σε παρόμοια συνάφεια, σε μια θεολογική πρόταση, το σημαντικότερο δεν είναι η πρόταση αυτή καθαυτή αλλά οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις που την υποβάσταιζουν και τη νοηματοδοτούν.

1.6. Από ό,τι έχω γράψει μέχρι σήμερα, χωρίς αμφιβολία καμία, το έργο αυτό είναι το βαθύτερα μεθοδολογικό. Είναι μάλιστα το **θεμελιακά μεθοδολογικό**, το επαναλαμβάνω, και μόνον έπειτα είναι *εκκλησιολογικό, μυστηριολογικό και πνευματολογικό*. Αλλά και *οικουμενικό* επίσης (λ.χ. στον επίλογο).

Το περίεργο είναι ότι ενώ είναι καταρχάς μεθοδολογικό, το έργο ξεκίνησε από συζητήσεις, σχόλια και σημειώματα στο Facebook ! Είχε δηλ. ως το πούμε έτσι «ταπεινή καταγωγή». Ίσως όμως αυτό δεν είναι τελικά διόλου περίεργο. Διότι ακριβώς ο διάλογος σε αυτό το μέσο κοινωνικής δικτύωσης, επειδή μάλιστα πρέπει να είναι και περιεκτικός και συμπυκνωμένος ο λόγος, ήταν το καλύτερο πλαίσιο για ένα τέτοιας υφής έργο. Γιατί; Διότι άλλο είναι να κάθεται μόνος μπροστά στον υπολογιστή για να γράψεις για ένα θέμα, αναλογιζόμενος τις υποθετικές αντιρρήσεις και ασυνέπειες στο σκεπτικό των άλλων, και άλλο να τις βλέπεις μπροστά σου, διατυπωμένες από τους υπαρκτούς άλλους και από τις δικές τους οπτικές γωνίες.

Ποιος ξέρει φίλοι μου; Ίσως η καταλληλότερη προετοιμασία για μια τέτοιου είδους μελέτη να είναι η προκαταβολική συζήτηση της θεματολογίας της –σε απλουστευμένη ασφαλώς μορφή– σε Ομάδα του Facebook όπως οι «Διάλογοι Θεολογίας» που έχουμε μαζί με φίλους.

1.7. Μίλησα παραπάνω για την **οικουμενική διάσταση** του βιβλίου. Το θέμα αυτό θα πρέπει να το δούμε σε σχέση με την *θεμελιώδη μεθοδολογική αντιστροφή του βλέμματος* επάνω στην πραγματικότητα «Εκκλησία»· πράγμα του σημαίνει με την **«μεθοδολογική μεταστροφή»** από μια «εκκλησιοκεντρική εκκλησιολογία» ταυτολογική, «εν-στατική» και ενδοκτισιακή (δηλ. από μια από «εδώ προς τα έξω» θεώρηση¹¹) σε μια «χριστοκεντρική εκκλησιολογία» «μη-ταυτολογική», «εκστατική» και εξωκτισιακή (δηλ. από μια από «έξω προς τα εδώ» θεώρηση). Ή αν θέλουμε πιο απλά, με την μεθοδολογική μεταστροφή από έναν ενδοκτισιακό «εν-

¹⁰ Λ.χ. στα κεφάλαια 6 και 7 για την ορθόδοξη εκκλησιολογία ειδικότερα (για την έννοια του «πρώτου», της «συνοδικότητας», της «κοινωνίας» κ.λπ.).

¹¹ Το «εδώ» και το «έξω» δεν αναφέρονται καταρχάς στο επίπεδο της ιστορικής εμμένειας των Εκκλησιών-Ομολογιών (του στυλ «εμείς και οι άλλοι», *ενδοκτισιακά*), αλλά το μεν «εδώ» αναφέρεται στην «ιστορική εμμένειά» τους (*ενδοκτισιακά*) το δε «έξω» στην «εσχατολογική εξωτερικότητα» του Χριστού που έρχεται (*εξωκτισιακά*). Έτσι η «εκκλησιοκεντρική εκκλησιοαντίληψη» έχει κέντρο την *ενδοκτισιακή* ιστορική εμμένεια η δε «χριστοκεντρική εκκλησιοαντίληψη» την *εξωκτισιακή* εσχατολογική υπερβατικότητα. Κατά συνέπεια ο «εκκλησιοκεντρισμός» και ο «χριστοκεντρισμός» στην εκκλησιοαντίληψη και την εκκλησιολογία δεν θα πρέπει να συγχέονται επομένως δεν συγχέονται το «ενδοκτισιακό» με το «εξωκτισιακό», το «ιστορικό» με το «μετα-ιστορικό» (ή «εσχατολογικό»). Συνιστούν *διαφορετικά επίπεδα* και δεν ανήκουν στο ίδιο επίπεδο.

στατικό» *εκκλησιοκεντρισμό* (για να μην πω από έναν στενό *ομολογιοκεντρισμό*) στον *εξωκτισιακά* «εκ-στατικό» *χριστοκεντρισμό του βλέμματος*, τον οποίον υποστηρίζει διακαώς το βιβλίο για τη σύνολη θεολογία, σε Ανατολή και Δύση, και μάλιστα για την εκκλησιολογία.

Αντιπαρερχόμενος τον ελληνικό και γενικότερα ορθόδοξο «*αντι-οικουμενισμό*», πολύ διαδεδομένο και θορυβώδη, του οποίου το θεολογικό σκεπτικό έχω αναλύσει¹², το πρόβλημα του υγιούς *Οικουμενισμού* και η διεθνής κρίση που διέρχεται σήμερα, είναι νομίζω καταρχάς θέμα *μεθοδολογίας*. Δηλ. είναι θέμα εμμονής σε αυτό που ονόμασα παραπάνω *ταυτολογική μεθοδολογία* στην εκκλησιολογία¹³.

Όσο οι διυστάμενες Εκκλησίες θεωρούνται η καθεμία αυτοαναφορικά, «εν-στατικά», με αφετηρία τον εαυτό τους και την *Ιστορία* τους (ενδοκτισιακά), δεν είναι δυνατόν να συγκλίνουν ούτε καν να διαλέγονται ουσιαστικά. Μόνον με τον αντίστροφο τρόπο θέασης και αυτοκατανόησης, τον «εικονολογικό», τον «εκ-στατικό» όπως τον ονόμασα, με αφετηρία το *Έσχατο* (εξωκτισιακά), οι Εκκλησίες μπορούν να συγκλίνουν. Να συγκλίνουν *με αφετηρία και από θέσεως εσχατολογικού Χριστού* ως «εικόνες» Του, διαφοροποιημένες στην *Ιστορία*, όχι όμως *αντίστροφα, με αφετηρία την Ιστορία*.

Τέλος, για να μην σας κουράζω περιττά, η Εκκλησία, ούσα πάντοτε στην *Ιστορία* ως «Εκκλησία Εκκλησιών», «κοινωνία Εκκλησιών», είναι εν ταυτώ «Εικόνα Εικόνων» του Αρχετύπου της, του *εσχατολογικού Χριστού*: μια «πολύμορφη Εικόνα» με σπασμένη σήμερα την κοινωνία. Εξ' ου και ο τίτλος του βιβλίου.

II. Μετά από τα συνοπτικά που προηγήθηκαν για το ένα βιβλίο έρχομαι τώρα στο άλλο, «*ο Χριστός και πολιτισμοί*». Το έργο αυτό απαρτίζεται από ένα σύνολο μελετημάτων, –«παραλλαγών» όπως λέγαμε και για το προηγούμενο έργο– πάνω στο θέμα «*παράδοση και επικαιροποίηση*» και βαθύτερα στην προβληματική «*εν-σάρκωση και αποδέσμευση*». Τι εννοώ με αυτά;

II.1 Ο αείμνηστος καρδινάλιος Jean Daniélou, στο βιβλίο του *Δοκίμιο για το μυστήριο της ιστορίας*¹⁴ έγραφε σχετικά το 1953: «Το αμάρτημα του Ιουδαϊσμού είναι ένα αμάρτημα *αναχρονισμού*· συνίσταται στο να θέλουμε να σταματήσουμε το σχέδιο του Θεού σε μια στιγμή της ανέλιξής του, να διατηρήσουμε μορφές παρωχημένες»¹⁵. Πολύ μεγάλη κουβέντα που βρίσκει εφαρμογή και στην Ορθόδοξη πραγματικότητα με την *αντι-θεολογική της εμμονή σε μια φάση της «Παράδοσης»*.

¹² Ο τελευταίος στηρίζεται ουσιαστικά σε μια πραγματοποιημένη αντίληψη της «Αλήθειας» την οποία υποτίθεται ότι κανείς «κατέχει» ή δεν «κατέχει».

¹³ Αντί οι Εκκλησίες να βλέπουν καταρχάς τον εαυτό τους «επικλητικά», δηλ. με τα *μάτια του Χριστού* και από *θέσεως Χριστού* (εξωκτισιακά και «εκ-στατικά»), ως «Εικόνες Του» κάνουν, ως μη όφειλαν, το ακριβώς αντίστροφο: βλέπουν τον Χριστό με τα *δικά τους μάτια* και από τη *δική τους θέση* (ενδοκτισιακά και «εν-στατικά»). Δεν Τον βλέπουν «αγιο-πνευματικά» (επικλητικά) αλλά «μετα-φυσικά» (κτητικά).

¹⁴ Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2014.

¹⁵ σελ. 54.

Σε άλλο σημείο ο ίδιος γράφει: Το σφάλμα δεν βρίσκεται στο ότι «η Εκκλησία ενσαρκώνεται στους πολιτισμούς. Θα άρχιζε αφέως στιγμής θα ήθελε κανείς να την ταυτίσει με έναν εξ'αυτών»¹⁶ (βλ. στην περίπτωση μας με τον βυζαντινό πολιτισμό). Και επιγραμματικά, αναφερόμενος στην «διαλεκτική ενσάρκωσης-αποδέσμευσης» που χαρακτηρίζει τη σχέση «μυστηρίου» και «πολιτισμού» στην εν Ιστορία Εκκλησία, γράφει: «Υπάρχει στον χριστιανισμό μια μόνιμη απαίτηση ενσάρκωσης και συγχρόνως αποδέσμευσης»¹⁷. Άλλη μεγάλη κουβέντα, και από την πλευρά μου θα προσθέσω: το καθήκον ενσάρκωσης για τον χριστιανισμό είναι αυτό έναντι του «μυστηρίου του Χριστού» που παραμένει το ίδιο και το καθήκον αποδέσμευσης για τον χριστιανισμό είναι αυτό έναντι της «ιστορίας των πολιτισμών που αλλάζει κατά καιρούς». Η προ-κωνσταντίνη εκκλησία, η κωνσταντίνη εκκλησία, η μετα-κωνσταντίνη εκκλησία, η νεωτερική, η μετα-νεωτερική κ.λπ. εκκλησία είναι, όπως λέει και ο διαπρεπής μελετητής «παροδικά και μεταβαλλόμενα εποικοδομήματα, όχι η βάση που είναι η σταθερή Εκκλησία στην άφθαρτη πραγματικότητά της»¹⁸. δηλ. αυτό που εμείς ονομάσαμε η «μυστηριακή (sacramental) μετοχή στο μυστήριο (mystery) του Χριστού». Υπογραμμίζω εδώ: η «μυστηριακή μετοχή», όχι η «πολιτισμική μετοχή»¹⁹. Για να καταστήσω σαφέστερα τα παραπάνω θα δώσω το εξής παράδειγμα.

II.2 Διάβασα προ μηνών στο ΦΜ μια διακήρυξη με αφορμή κάποια σχετική ημερίδα: «ο μακραίωνος Εκκλησιαστικός Πολιτισμός θεωρείται ως προέκταση και βίωση του μυστηρίου της Σαρκώσεως» και «σάρκα της θεολογίας μας». Με βάση αυτή τη θεολογική θέση διερωτήθηκα τότε σχετικά με τον «πολιτισμό», τη «θεολογία» και την «Εκκλησία». Διερωτήθηκα καταρχάς σχετικά με τη «σάρκα» της θεολογίας (και της Εκκλησίας) ως χριστιανικής καθώς και με το «ένδυμά» της. Διότι διακρίνω αφετηριακά τη «σάρκα» *stricto sensu* από το «ένδυμα» ή μάλλον τα «ενδύματα» της θεολογίας (και της Εκκλησίας). Οι σκέψεις που έκανα τότε είναι η πιο κατάλληλη αναφορά σήμερα για το βιβλίο αυτό.

II.2.1 Πιστεύω ειλικρινά πως η «σάρκα» της θεολογίας (και της Εκκλησίας), ως χριστιανικής, δεν μπορεί παρά να είναι «ευαγγελική και μυστηριακή» σε αντίθεση με το ένδυμα ή τα ενδύματα που είναι «ιστορικά και πολιτισμικά». Τι θέλω να πω; Θέλω να πω ότι η «σάρκα» της αναφέρεται δομικά στο «πασχάλιο μυστήριο του Χριστού» και στο «ευαγγέλιο της Βασιλείας του Θεού», σε αυτό και τίποτε άλλο. Και ότι αυτή η «σάρκα» οφείλει να παραμένει αναλλοίωτη, να μην εκφυλίζεται σε πολιτισμούς τους οποίους «φοράει» κατά καιρούς η Εκκλησία και η θεολογία ως «ενδύ-

¹⁶ σελ. 63, υπογράμμιση δική μας.

¹⁷ σελ. 73.

¹⁸ σελ. 72-3.

¹⁹ Για τον λόγο ότι τα «μυστήρια» (sacraments) ως μυστήρια δεν εμπίπτουν στο πολιτισμικό (cultural).

ματα», ή για την ακρίβεια «προσλαμβάνει» (ή οφείλει να προσλαμβάνει) κριτικά και μεταμορφωτικά. Άλλο «σάρκα» άλλο «ένδυμα», η διαφορά είναι τεράστια²⁰.

Αντίθετα από την προβληματική και αμφιλεγόμενη διακήρυξη της ημερίδας στην οποία προαναφέρθηκα, δεν πιστεύω ότι η «σάρκα» *stricto sensu* της θεολογίας (και της Εκκλησίας) μπορεί να είναι *έτσι απλά* ο πολιτισμός και μάλιστα κάποιος επιμέρους πολιτισμός, κριτικά μεταμορφωμένος, σαν τον λεγόμενο **«εκχριστιανισμένο ελληνισμό των Πατέρων»** (Γ. Φλωρόφσκυ) και μη προς σκανδαλισμόν. Αυτός καθ'αυτός ο πολιτισμός –ή ένας «εκχριστιανισμένος πολιτισμός»– από μόνος του, είναι το «ένδυμα» της θεολογίας (και της Εκκλησίας)· και τούτο ανάλογα με τις γεωγραφικές περιοχές και τις ιστορικές εποχές στις οποίες «υπάρχει» και «ζει» η Εκκλησία και η θεολογία: **«υπάρχει» όμως και «ζει» «μυστηριακά» και «ευαγγελικά», όχι «πολιτισμικά» αν και δια μέσου των πολιτισμών.** Διότι σε αντίθετη περίπτωση η «Εκκλησία» εκπίπτει σε πολιτισμικό επιφαινόμενο, το «Μυστήριο» εκκοσμικεύεται σε πολιτισμό, ενδεχομένως κριτικά εκχριστιανισμένο. Άλλο λοιπόν «ενδύματα» (στον πληθυντικό) της θεολογίας (και της Εκκλησίας) άλλο «σάρκα». Σύγχυση δεν επιτρέπεται.

II.2.2 Έχουμε πάντα μια «συνέχεια μέσω ασυνέχειας» της **«παράδοσης του μυστηρίου»**, έχουμε «μυστηριακή συνέχεια» και «πολιτισμική ασυνέχεια» στην Εκκλησία. Διότι ποιά πολιτισμική «συνέχεια» μπορεί να υπάρξει μεταξύ του σύγχρονου, νεωτερικού πολιτισμού μας και του προ-νεωτερικού, μεσαιωνικού πολιτισμού, ή αυτού της ύστερης αρχαιότητας²¹; Για την θεολογία (και την Εκκλησία) η «συνέχεια» –διότι αυτό είναι το κύριο θέμα του βιβλίου, η **«παράδοση»**– είναι **καταρχάς μόνον μυστηριακή και ευαγγελική** (και εδώ είναι το αποφασιστικό), όχι **καταρχάς πολιτισμική**. Και τονίζω το «καταρχάς» διότι το «μυστήριο» επιδρά αναμφίβολα στον πολιτισμό μέσα στην Εκκλησία και τη θεολογία, δεν τον αφήνει ανέπαφο. «Συνέχεια» όμως *στην Ιστορία (της Εκκλησίας ενν., όχι του κόσμου)* είναι μόνον ο ίδιος

²⁰ Έχουμε συνηθίσει στην ιδέα ότι η Εκκλησία υπάρχει (με σάρκα και οστά) καταρχάς και στη συνέχεια τελεί τα «μυστήρια» (sacraments). Αυτό είναι ανακριβές. Διότι τα «μυστήρια» τα τελεί ο ίδιος ο Χριστός αυτοπροσώπως «εν εκκλησία» (=εν κοινωνία), στην «Εκκλησία» (=κοινωνία με τον Χριστό). Δεν τα τελεί η Εκκλησία. Έπειτα διότι τα «μυστήρια», ειδικά το βάπτισμα-χρίσμα-ευχαριστία, τα λεγόμενα «μυστήρια της χριστιανικής μύησης», είναι αυτά ακριβώς που δίνουν «σάρκα και οστά» στην Εκκλησία, που κάνουν την κοινότητα «Εκκλησία». Είναι αυτά τα «μυστήρια», που ο Χριστός τελεί στην κοινότητα, η «σάρκα και τα οστά» της Εκκλησίας. Δεν προϋπάρχει η Εκκλησία ως Εκκλησία με «σάρκα και οστά» για να τελήσει τα «μυστήρια». Η «σάρκα και τα οστά» της είναι απ' άκρη σ' άκρη «μυστηριακά» ως δώρα του Χριστού εν Πνεύματι στην ανθρωπότητα. Η διαπλοκή εδώ είναι *τριπλή*: «Χριστός-Μυστήρια-Εκκλησία». Δεν είναι *διπλή*: «Εκκλησία-Μυστήρια». Για τούτο και δεν ευσταθεί η άποψη ότι *«η σάρκα της Εκκλησίας είναι πολιτισμική»*. Αν ίσχυε αυτό, τότε και τα τελούμενα (υποτίθεται) από την Εκκλησία «μυστήρια» θα ήταν και αυτά πολιτισμικά. Αυτός είναι ο μεγάλος κίνδυνος στην παραπάνω εκκλησιο-μυστηριολογική προσέγγιση: η εκκοσμίκευση των «μυστηρίων», και καταρχάς της ίδιας της Εκκλησίας ως «μυστηρίου» (του Χριστού).

²¹ Η «συνέχεια» μεταξύ πολιτισμών στην Ιστορία θα ήταν απλά ανθρωπολογική, όχι χριστολογική και μυστηριολογική.

Χριστός στο «μυστήριό» Του²², όχι ένας πολιτισμός της Ιστορίας, έστω και «εκχριστιανισμένος» ή «ορθόδοξος»²³.

II.3 Στη συνέχεια των παραπάνω και για να τα διευκρινίσω περισσότερο θα διατυπώσω μερικά κριτικά ερωτήματα στο πλαίσιο του λεγόμενου, απροβλημάτιστα, «εκκλησιαστικού πολιτισμού της Ορθοδοξίας» εννοώντας την ως Εκκλησία²⁴.

Είναι δυνατόν να μιλάμε για «εκκλησιαστικό πολιτισμό» στον ενικό; Άραγε για ποιόν από όλους τους πολιτισμούς της Εκκλησίας μιλάμε; Ποιού αιώνα; Ποιάς γεωγραφικής και πνευματικής περιοχής (βυζαντινής, ρωμαϊκής, συριακής) ; Μπορούμε να τα βλέπουμε όλα ολιστικά και μονοδιάστατα από μια οπτική γωνία; Τι την κάναμε της Εκκλησία του Χριστού; Μονο-πολιτισμικό παράγωγο ή ιστορικό επιφαινόμενο²⁵;

Δεν μπορούμε να ερωτοτροπούμε συνέχεια στην «Εκκλησία» ως Εκκλησία (όχι στην Ελλάδα ως Ελλάδα, εκεί είναι άλλο θέμα, μην τα μπερδεύουμε) με έναν συγκεκριμένο πολιτισμό (παρωχημένο). Εκτός αν – παρά τα αντίθετα λεγόμενά μας – τον πολιτισμό αυτό (δηλ. τον μεσαιωνικό βυζαντινό ή γενικότερα τον προνεωτερικό) δεν το θεωρούμε στην πραγματικότητα *μόνον «ένδυμα»* αλλά *την ίδια τη «σάρκα»* της εκκλησιακής θεολογίας και της Εκκλησίας, στη θέση του «πασχάλιου μυστηρίου του Χριστού» και του «ευαγγελίου της Βασιλείας του Θεού»· τη «σάρκα», επαναλαμβάνω, και το «πρόσωπο» κάθε χριστιανικής θεολογίας και εκκλησίας που είναι ο Χριστός της αποστολικής πίστης, όχι ο βυζαντινός Χριστός ή ο λατινικός Χριστός, ο φράγκικος ή ο ρώσικος ή ο ελληνικός. Αυτά είναι βλάσφημα πράγματα.

²² Το «μυστήριο», δηλ. ο Χριστός, υποστασιάζει τους πολιτισμούς στην Εκκλησία αλλά δεν υποστασιάζεται από αυτούς. Το «μυστήριο» παραμένει *απερίστατο* στους πολιτισμούς τους οποίους υποστασιάζει κριτικά και χριστοποιητικά (αν του επιτρέψουμε να το κατορθώσει). Αντίθετα από την αρχική διακήρυξη *δεν είναι αυτόματα η «συνέχεια» μεταξύ Χριστού (μυστηρίου της Σαρκώσεως) και πολιτισμού ή πολιτισμών*. Δεν μπορούμε να μιλάμε συνεπώς για τον και τους πολιτισμούς «ως προέκταση και βίωση του μυστηρίου της Σαρκώσεως». Πρόκειται για ένα *processus* συνεχούς διαλεκτικής σχέσης, και μάλιστα ασύμμετρης, μεταξύ Χριστού και πολιτισμού ή πολιτισμών.

²³ Αναμφίβολα μεταξύ «Εκκλησίας» και «Κόσμου» υπάρχει ασυνέχεια και συνέχεια. Όχι μόνο το ένα ή μόνο το άλλο. Στην προσέγγισή μου και γενικά στη θεολογική μου προοπτική υπογραμμίζω περισσότερο την ασυνέχεια (τον Χριστό και το μυστήριο) παρά τη συνέχεια (την Ιστορία και τους πολιτισμούς). Έχω πλήρη επίγνωση αυτής της επιλογής. Διότι στην προοπτική μου δεν είμαι «απλά ανθρωποκεντρικός» αλλά «χριστοκεντρικός» (θεο-ανθρωπο-κεντρικός). Τον «άνθρωπο» τον βλέπω μέσα από τον «Χριστό», και τον «Κόσμο» μέσα από την «Εκκλησία». Όχι αντίστροφα. Δηλ. τον βλέπω με «βλέμμα θεολογικό», όχι αντίστροφα με «βλέμμα κοσμικό». Η διαφορά των προοπτικών έγκειται στην αντιστροφή τους. «Εικονολογική» η πρώτη, «φυσική» η δεύτερη.

²⁴ Η τελευταία φαίνεται ότι έχει ενδογενή δυσκολία να προσδώσει θεολογικό status στην Ιστορία. Δεν αντιλαμβάνεται την «Ιστορία» σαν *αλλαγή* και περιπέτεια αλλά σαν φυσική διάρκεια, *διάρκεια* στον χρόνο.

²⁵ Η Εκκλησία του Χριστού δεν έχει αφετηρία και ρίζα, την «Ιστορία των πολιτισμών» αλλά το «μυστήριό Του», το εσχατολογικό. *Παρεπιδημεί* στον κόσμο και την Ιστορία, *δεν κατοικεί* (ή οφείλει να μην κατοικεί).

Η Ορθόδοξη Εκκλησία και θεολογία ειδικά –και συγχωρήστε με–, αν θέλει όντως να δει «Χριστού πρόσωπο» (όντως όμως να το δει, όχι «δήθεν»), θα πρέπει να συγκεντρωθεί στη «σάρκα» και στο «πρόσωπο» του Χριστού, στο πασχάλιο «μυστήριο» του και στο εσχατολογικό «ευαγγέλιο». Και για να το κάνει αυτό, θα πρέπει ας πούμε ... να νηστεύει για 100 χρόνια από «πολιτισμό» (και «πολιτισμούς»)²⁶.

Μα έτσι, θα ρωτήσει κανείς, δεν θα αποσαρκωθεί η Εκκλησία;

Δεν θα αποσαρκωθεί, μη φοβάστε, απαντώ ευθαρσώς, εάν βέβαια και εφ'όσον πιστέψει όντως ότι η «σάρκα» της είναι το «μυστήριο» και το «ευαγγέλιο» του Χριστού. Ότι δηλ. «σάρκα» της είναι η «μυστηριακή» και «ευχαριστιακή» πραγματικότητα (το μυστήριο του Χριστού) και όχι απλά η «πολιτισμική». Επιτέλους ας αφήσουμε τις μονόπλευρες πολιτισμικές εξιδανικεύσεις και απολυτοποιήσεις, ειδικά δε τους ορθόδοξους πολιτισμικούς μεσσιανισμούς Υπάρχουν πολλοί σαν τον υποφαινόμενο που βαρέθηκαν να βλέπουν παρ'ημίν την Ορθόδοξη Εκκλησία να ερωτοτροπεί με (και να απολυτοποιεί συνέχεια) έναν συγκεκριμένο «πολιτισμό» του παρελθόντος²⁷.

Το πασχάλιο «μυστήριο» του Χριστού είναι λοιπόν η «σάρκα» της θεολογίας και της Εκκλησίας και όχι καθ'αυτός ο «πολιτισμός»: ούτε ένα εξιδανικευμένος όπως ο βυζαντινός ούτε κανένας άλλος, ούτε ο νεωτερικός. Ο «πολιτισμός», ο εκάστοτε

²⁶ Αυτό είναι κάτι που κατάλαβε καλά η Καθολική Εκκλησία και το έδειξε επίσημα και τελεσίδικα με την Β' Βατικανή Σύνοδο.

²⁷ Η Ορθοδοξία, ο Καθολικισμός, η Διαμαρτύρηση, ο Αγγλικανισμός κ.λπ. είναι «μορφές» (forms) του ιστορικού Χριστιανισμού, συγκεκριμένες ιστορικές εκδοχές του Χριστιανισμού. Η ορθόδοξη θεολογία (και Εκκλησία) –το ξαναλέω κατακλείοντας– αν θέλει να είναι πραγματικά *χριστιανική* (ως οφείλει), οφείλει να ανακτήσει τη συνείδηση ότι είναι δομικά «μυστηριακή» και «ευαγγελική». Όχι δομικά «πολιτισμική» και αναχρονιστικά «βυζαντινοπρεπής». Διότι η ιδιοπροσωπία της είναι (ή οφείλει να είναι) «μυστηριακή και ευαγγελική» ως ιδιοπροσωπία «εκκλησίας του Χριστού» («χριστοειδής ιδιοπροσωπία»), όχι του Βυζαντίου. Ως εκκλησιακή, η ιδιοπροσωπία αυτή δεν μπορεί να είναι ούτε «μονο-πολιτισμική» (βυζαντινή και μετα-βυζαντινή ιδιοπροσωπία) ούτε ακόμα λιγότερο «εθνική» (ελληνική ιδιοπροσωπία), ή «διεθνιστική» ιδιοπροσωπία (ορθόδοξο τόξο). Δεν μπορεί η Ορθοδοξία να ανακυκλώνει συνέχεια τα ίδια σφάλματα του παρελθόντος παρόλο που είναι τόσο βαθιά ριζωμένα μέσα της. Από τον 4ο αι κ.ε. η Ορθόδοξη Εκκλησία –αλλά και η θεολογία της, μη μας διαφεύγει– ερωτοτροπούσαν με τον ρωμαίο (βυζαντινό) Καίσαρα, την Αυτοκρατορία του, και τον πολιτισμό της. Ερωτοτροπούσαν πολλές φορές «πορνικά» όπως γράφτηκε από φίλο εύστοχα. Από τον 15ο αι και μετά που δεν υπάρχει ούτε Αυτοκρατορία, ούτε Καίσαρας (βυζαντινός) η Ορθόδοξη Εκκλησία και η θεολογία ερωτοτροπεί –σήμερα ειδικά– με τον «βυζαντινό πολιτισμό» της τότε Αυτοκρατορίας (ως «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο»). Και, το χειρότερο, χωρίς να το λέει ρητά δίνει βάση για έναν «ιδιότυπο πολιτισμικό μεσσιανισμό», τον λεγόμενο «εκκλησιαστικό πολιτισμό της Ορθοδοξίας» όπως προαναφέρθηκε. Με τον τρόπο αυτό αδικεί πιστεύω τον εαυτό της ως πραγματικότητα καταρχάς *χριστιανική*, δηλ. «εκκλησιακή» και όχι απλώς «θρησκευτικο-πολιτισμική».. Είναι αλήθεια ότι μεταξύ των Ορθοδόξων (λαϊκών και κληρικών) η πλειονοψηφία έχει συνηθίσει να βλέπει την «Ορθοδοξία» *θρησκευτικο-πολιτισμικά* (κάτι για το οποίο δεν μπορώ να κάνω τίποτα). Είναι όμως επίσης αλήθεια ότι μια άλλη μερίδα βλέπει την «Ορθοδοξία» *χριστιανικά και εκκλησιακά*, σαν Εκκλησία του Χριστού και όχι σαν θρησκευτικο-πολιτισμικό ιστορικό μόρφωμα. Γι' αυτούς τους τελευταίους γράφω ό,τι γράφω εδώ, για να δώσω φωνή στις ενστάσεις τους, όχι για μένα.

«πολιτισμός», είναι το «ένδυμα» της «μυστηριακής» «σάρκας» της θεολογίας (και Εκκλησίας). Και το ένδυμα αλλάζει, τροποποιείται για να ντύνει κατάλληλα μέσα στην Ιστορία τη σάρκα, ανάλογα με τις ιστορικο-πολιτισμικές εποχές.

Αυτό πιστεύω είναι το νόημα της «πολιτισμικής ενσάρκωσης» και «ιστορικής συναφειακότητας» της Εκκλησίας. Διότι η εν προκειμένω «ενσάρκωση» και «συναφειακότητα» –και θα το τονίσω με έμφαση– δεν είναι απλά «φυσική και ιστορική» αλλά «αγιοπνευματική και μυστηριακή». Στο σημείο όμως αυτό γίνονται δυστυχώς πολλά μπερδέματα, στην Εκκλησία και τη θεολογία, ειδικά την Ορθόδοξη.

II.4 Τέλος, για να μην μακρηγορώ άλλο, ο «Χριστός και οι πολιτισμοί» δομήθηκε με βάση και ραχοκοκαλιά την παραπάνω κριτική προσέγγιση της απόλυτης διάκρισης –που για μένα είναι κεφαλαιώδης– μεταξύ **βιβλικού « μ υ σ τ η ρ ί ο υ »** (με αναφορά στην επιταγή της ενσάρκωσης) και **ιστορικού « π ο λ ι τ ι σ μ ο ύ »** (με αναφορά στην επιταγή της αποδέσμευσης) όπως τεκμηριώνεται αναλυτικά στο 4ο κεφ. του «ο Χριστός και η πολύμορφη εικόνα του». Έτσι, το ένα βιβλίο προεκτείνεται στο άλλο, δείχνοντας τις πρακτικές συνέπειές του σε διάφορα επιμέρους θέματα. Αυτός είναι και ο λόγος που παρουσιάστηκαν σήμερα μαζί.